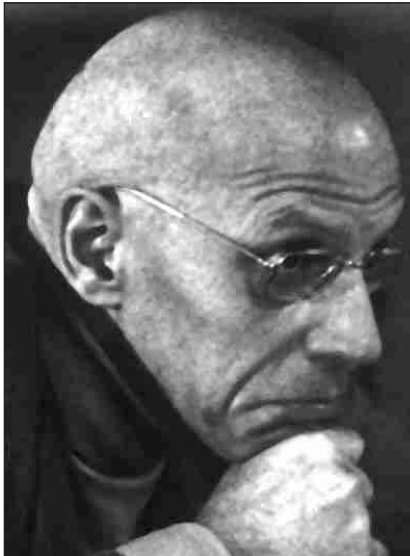

A MESTER- GONDOLKODÓ ÉS AZ AJATOLLAH

MICHEL FOUCAULT IRÁNI
KALANDJA*

Michel Foucault hírneve töretlen. Sőt egyes jelek szerint csak tovább növekszik. Halálának tavaly nyáron volt a huszadik évfordulója, s ennek alkalmából több mint 3000 oldalnyi, jó-részt új anyag – előadások, interjúk, előszavak, riportok, esszék – látott napvilágot.

Új lendületet vett a gondolkodó és aktivista Foucault-ról folyó beszéd is. Foucault manapság sem hagy hidegen senkit. Még két évtizeddel a halála után is alig lehet szenvedélyek nélkül szólni róla. A francia újságok mellékletei egymással versengve magasztalták „Foucault tüzét” (*Libération*) és a „permanens szakítás” (*Le Monde*) általa vallott elvét. A német tárcarovatok is áhítatos hangot ütöttek meg. A berlini meglegmúzeum igencsak kegyes kiállítással lepte meg a közönségét, ahol Foucault mint a mozgalom valamifajta korai szentje és vértanúja jelent meg. A mellékletek és idevágó kongresszusok

* ■ *Merkur*, Nr. 671, 2005. március.

ünnepi szónokai teljes egyetértésben hangoztatták, hogy Foucault cseppet sem idejétmúlt, sőt éppenséggel párját ritkítja abban, ahogy gondolatokba foglalta korunkat. A géntechnológia és a globalizáció korában Foucault tézisei a hatalom és a tudomány egymásba olvadásáról aktuálisabbak, mint valaha. A „biohatalomról” adott elemzését vagy a „governmentalitással” (kormányozhatóság) kapcsolatos tétéleit pedig egyenesen profetikus erejűnek nyilvánították.

A megemlékezés Michel Foucault haláláról egybeesett egy másik jelentős évfordulóval: huszonöt évvel ezelőtt, 1978 őszén tört ki az iráni forradalom, amely elsöpörte a sah uralmát. Khomeini ajatollah 1979 februárjában tért vissza Teheránba párizsi száműzetéséből, hogy hazájában felépítse Isten iszlám országát. Akkoriban a gondolkodó és az ajatollah útjai keresztezték egymást, ám Foucault és Khomeini ezen emlékezetes találkozásáról a filozófusra emlékező ünnepi játékokon feltűnően kevés szó esett. Khomeini forradalmának Foucault művében hagyott nyomain nem igazán illettek az ünnepi hangulathoz. De aki igazán meg akarja érteni Foucault-t, annak olvasnia kell e nyomokat.

Michel Foucault gondolkodása ritka sokféle megvilágításba állítható – az emberiség pirkadatától kezdve a Dél verőfényén át a legsötétebb ellenforradalom rémregényes romantikáig. Hosszú utóéletének egyik legnagyobb furcsasága az, hogy manapság általában olyan baloldali társadalomkritikusként tartják számon, akihez mindig kapcsolódhatnak a diákok legeslegújabb – posztkoloniális vagy nemtani, kapitalizmuskritikai vagy biopolitikai indíttatású – életforma-átalakító mozgalmak. Ez a különös megdicsőülés – Michel Foucault mint a poitiers-i jó ember – tulajdonképp rossz vicc azon gondolkodó esetében, aki a legkevésbé sem akart miliőkompatibilis erkölcsnemesítő szerzővé válni. A zavaró részeket – Foucault nietzschei igenlés-vágyát éppúgy, mint nihilista-szadista romboló kedvét vagy a „határok megtapasztalása” iránti vonzalmát – egyszerűen kiiktatták a hivatalos képből.

Mára szinte elfelejtették azt a furcsán ragyogó filozófust, aki nem akarta felvenni a kritikai kritikusk megmerevedett pózait. Amikor a nyugati világ ifjúsága depresszióba süllyedve a világvége apokaliptikus képein merengett (atomhalál, megfigyelő állam, erdők pusztulása), a *Le Monde*-nak nyilatkozó Foucault 1980-ban kijelentette: „Érthető, ha egyesek a mai ürességen siránkozva azt kívánják, bárcsak uralomra jutna némi monarchia az eszmék rendjében. De véleményem szerint mindazok, akik ha csak egyszer is az életben új hangot ütöttek meg, netalán egy új látás- vagy cselekvésmódra leltek, soha nem fogják szükségét érezni, hogy felpanaszolják: a világ merő tévedés, a történelem hiábavalóságok sorozata. Eljött az idő, hogy a többiek elnémuljanak, és végre elcsendesüljön a kárhózat harangzúgása fülünkben.”

Ő maga persze sokáig kongatta ezt a harangot. Hírneve épp onnan eredt, hogy szenttelenül leleplezte: az állítólag jótékony intézmények (kórházak, iskolák, egyetemek), a modern társadalom dicső talpkövei (orvostudomány, pszichoanalízis, pedagógia) és az emberiség nagy ugrásai (francia forradalom, büntetőjogi reform, jóléti állam) mind csak a hatalom „diszpozitívái”. Mindegy, ki mit tanít, kutat vagy gyógykezel, mindegy, ki milyen törvények szerint kormányoz, ki kit milyen feltételek között zsákmányol ki – a hatalmi formák struktúrája és működésmódja a rendszerekkel, korszakokkal és ideológiákkal együtt változhat ugyan, de haladásról nem beszélhetünk. Ellenkezőleg: a hatalom egyre rafináltabbá, alattomosabbá és hatékonyabbá válik. E tanokat az egyetemek aranyközéputas világa épp radikális felforgató gesztusaik miatt tudta könnyen magába építeni. Foucault, az embertudományokat bevádoló bölcsész a fontosság váratlan aurájával ajándékozta meg ezeket a szakokat, amelyek a tényleges tudományos életben a műszaki és élettudományokkal szemben már rég elveszítették jelentőségüket. A foucault-i vádiratok tompa fényében ha nem is áldásnak, de legalább az emberiség átkának láthatták magukat.

A mai olvasó olykor kínosnak érzi azt az örökös öntömjenézést, amely-

lyel Foucault saját gondolkodásmódját mint „az intenzitás elgondolását” ünnepelte, ami azonban érthetővé válik a párizsi baloldal hetvenes évekből folytatott önmeghaladási versenyének összefüggésében. Foucault a legradikálisabb pózért versenyezve mindig kész volt egy lépéssel messzebbre menni riválisainál. Tekintve, hogy 1968 után az egyetemisták forradalmi osztályként kudarcot vallottak, folyton új csoportokat – a rabokat, a bevándorlókat, az örülteket – kellett megnevezni, akik majd tovább viszik a forradalom lángját. Foucault-t nem e csoportok életfeltételeinek reformja érdekelte, hanem csak a „fegyelmező hatalom” rendszerének minél teljesebb felforgatása. Egy 1973-as beszélgetésben azt mondta, hogy „most nagyjából egy lendülettel láznak a pszichiátriai intézetek betegei, a gimnazisták és a rabok. Bizonyos értelemben ugyanaz a lázadás zajlik, hiszen a hatalomnak ugyanazon típusa ellen lázonganak.” Foucault egészen komolyan azt hitte, hogy az elmebetegek, a középiskolások és a rabok „bizonyos értelemben” egyesülten „a hatalom egyszoros típusa” ellen harcolnak! Lévén maga is a forradalom örök gimnazistája, a *rive gauche* osztályharcának strébere, az efféle durva általánosításait úgy magasztalta, mint próbálkozást arra, hogy elgondolja „a ma különbségeit, és a mátt mint a különbségek különbségét”.

Nagyszerű idők voltak: ami politikailag vagy egyébként nem volt az ember ínyére, arra egyszerűen ráragasztotta a végső gyilkos jelzőt. „A fő ellenség, a stratégiai ellenfél nem utolsósorban a fasizmus” – írta Foucault a hetvenes évek közepén. Ez az ellenség „nem csupán a történelmi fasizmus, Hitler és Mussolini fasizmusa [...], hanem a mindannyiunkban, a fejünkben, a mindennapi viselkedésünkben benne rejlő fasizmus, amely megszeretteti velünk a hatalmat, ami miatt épp arra vágyunk, ami rajtunk uralkodik s bennünket kizsákmányol”. Az efféle ösgonosszal vívott harcban némi megtisztító erőszaknak biztosan helye van. 1971-ben Noam Chomskyval beszélgetve Foucault azt magyarázta a döb-

bent tévénézőknek, hogy „a proletariátus nem azért vív háborút az uralgó osztály ellen, mert igazságosnak tartja ezt a háborút”. A proletariátus „át akarja venni a hatalmat. Meglehet, ha a proletariátus átveszi a hatalmat, erőszakos, diktatórikus és esetleg véres kezű lesz az épp legyőzött osztályokkal szemben. Ebben nem találok kivételt.”

Ma ez balos folklórnak hangzik. De valóban épp akkoriban kezdődött a nagy lövöldözés. A párizsi maoisták is a földalatti ellenállásról fantáziáltak, komolyan fontolgatva, nem kellene-e a német és az olasz elvtársak példáját követve pisztollyal megmutatni a nép ellenségeinek, milyen a „véres kezű hatalom”. A *Temps Modernes*-ben jelent meg Benny Lévy, a maoista *Gauche Prolétarienne* vezetője és Foucault hosszú beszélgetése, amely még ennél is tovább megy. Lévy szerint a kínai kulturális forradalom mintájára a „nép ellenségeit” „népbíróságok” elé kellene állítani. De Foucaultnak még az ifjú radikális is sikerül balról előznie, s kijelenti, hogy az efféle bíróság „nem természetes kifejeződési formája a népi igazságszolgáltatásnak”, „történelmi szerepe” mindössze az, hogy utolérje, ellenőrizze és elfojtsa a népi igazságszolgáltatást”. Ezután pedig az 1792-es szeptemberi mézszárlást mint „a népi igazságszolgáltatás akcióját” dicséri, amely „stratégiai hasznos és politikailag szükséges volt”. Az igazságszolgáltató apparátus és az alapjául szolgáló eszmék viszont csupán „fegyverek a hatalmat gyakorló burzsoázia szolgálatában”, s mint ilyenek „gyökerestül kirtandók”.

A francia forradalom egyik legsötétebb oldala tehát a hön áhitott „népi igazságszolgáltatás” modellje: a szeptemberi mézszárlás valójában néhány száz gyilkos vérgőzös akciója volt, akik a párizsi börtönökben változtatás nélkül mézszárlták le az öröket és saját fogolytársaikat. Lamballe her-

cegnő fejét, amelyet saját kezűleg daraboltak fel, lándzsára tűzve hordozták maguk előtt, és útközben egyúttal agyonverték a bicêtre-i bolondokháza fiatal delikvenszeit is.

A forradalmi erőszak terrorjának dicsőítése nem csupán a *radical chic* ihlette póz. Foucault ekkoriban kidolgozott politikaelméletébe illeszkedik. A *Felügyelet és büntetés* (1975) című művében a börtön szelleméből született modern társadalom történetét meséli el. A könyv a királygyilkos Damians kegyetlen kivégzésének, felnygelésének és izzó fogóval „csipkedésének” részletes leírásával indul. Foucault nem hagyja ki az esemény egyetlen véres részletét sem, amelyet vitalista módon „a test és a vér ünnepeként” ábrázol. Ezzel a „büntető ünneppel” állítja szembe azután a modern büntető igazságszolgáltatást, hogy „a büntetésenyhülés elemzéséből” megértsük, „hogyan lett az ember, a lélek, a normális és az abnormalis egyén, a bűncselekményen túl is távolabbi célokat követő büntető beavatkozások tárgya; és hogyan vezethetett az alávetés egy sajátos módszere a »tudományos« diskurzus tárgyát alkotó ember megszületéséhez”.

Más szóval az embertudományok Foucault szerint annak köszönhetik létrejöttüket, hogy az emberek irányításának és kordában tartásának egy új, rugalmasabb formájára volt szükség. A *Collège de France* sztárja a közönség általános melegegedésére a saját hivatását jelenti fel. Ez a könyv hozta meg számára máig legnagyobb sikerét. „A szabadságjogokat felfedező »felvilágosodás« a diszciplínákat is feltalálta”, írja a végén. Foucault a mai „fegyelmező társadalmat” a rab-ság legvégső stádiumaként leplezi le, ahol az egyének önmaguk foglárává lettek. A *szexualitás története* (1976) első kötete ugyanezt a történetet viszi tovább: a szexualitás oly sokszor emlegetett elnyomása be sem következett. Ami viszont manapság a felszabadulás eszközeinek köntösében tündököl – az orvostudomány és a pszichoanalízis által gerjesztett, a testről folyó folytonos beszéd –, valójában nem más, mint a hatalom ravasz kiterjesztése a testekre. A felszabadulás rabszolgává tesz, a felvilágosodás

1 ■ Michel Foucault összegyűjtött írásai az iráni forradalomról most már németül is olvashatók a *Dits et Ecrits. Schriften in vier Bänden* harmadik kötetében.

2 ■ Didier Eribon: *Foucault*. Suhrkamp, Frankfurt, 1991.; David Macey: *The Lives of Michel Foucault*. Vintage, London, 1993.

3 ■ Michel Winock: *Das Jahrhundert der Intellektuellen*. UVK, Konstanz, 2003.

elnyom – szól Foucault genealógiáinak generálbasszusa.

De minek kellene még értelmiségiek, ha a tudomány és az igazság menthetetlenül a „hatalmi diszpozitívá” része? Foucault szerint ideje a radikális szakításnak. A *Nouvel Observateur*-nek 1977-ben adott interjúban azt követeli, hogy az értelmiségiek adják fel „régí prófétai funkciójukat”. Jobb, ha feladják „a görög bölcs, a zsidó próféta és a római törvényhozó” modelljét, amely a fejükben még mindig ott motoszkál. Fogják már föl – mondta Foucault –, hogy nem írhatják elő az embereknek, mi történjék, és hogyan cselekedjenek. Ezzel főleg az elkötelezett értelmiségi sarthe-i koncepcióját támadta.

Az értelmiség szidalmazása azonban nem politikai absztinenciát vagy szerény, visszafogott reformizmust javasol: épp ellenkezőleg, forradalmi átélést a politikán. „Az álom az az értelmiségi – folytatta –, aki lerombolja a magától értetődőségeket és az univerzálékat, aki a jelenkor tehetlensége és kényszerei mozzanataiban felfedi a gyenge pontokat, a réseket és az erővonalakat, [...] aki, bárhol legyen, hozzászól a kérdéshez, hogy a forradalom megéri-e a fáradságot, és melyik éri meg (azaz melyik forradalom és mennyi fáradságot), s itt magától értetődik, hogy csak az tudja megválaszolni a kérdést, aki a forradalomért az életét is kész kockára tenni.”

Mindössze egy év kellett ahhoz, hogy Michel Foucault rátaláljon arra a forradalomra, amely szerint minden fáradságot megér. Annyira a bűvkörébe került, hogy bár az életét nem, de egész intellektuális-morális tőkét kockára tette érte. Khomeini ajatollah iráni forradalma érdekében Michel Foucault latba veti szellemi és politikai tekintélyét. Az iráni forradalmat dicsőítő szövegeiben új nyelvre talál.¹ Néha szinte rá sem ismerni: a nyugati modernitás jéghideg analitikusa a keleti alternatíva lelkesült dicshimnuszát zengi. Korábban pátoszt csak az „eltűnésről”, a „szakításról”, a „hiányról”, az „elnémulásról”, sőt a szerzőnek „a mormogás névtelenségé-

gébe” süllyedéséről szólva engedett meg magának. S láss csodát, Michel Foucault, a negativitás virtuóza, dicsérni is tud: „az iszlám teremtő erejéről” áradozik; lelketlen világunk szenttelen anatómusát elbűvölte „e felkelés lelke”.

Soulèvement – a „felkelést” és „felemelkedést” jelentő szó vallásos csengése szándékos. Az iráni eseményeket Foucault nem szívesen nevezi „forradalomnak”, hiszen az a szó túlságosan is emlékeztet a nyugati hitvány politikai világára. Az iráni forradalom viszont „a fegyvertelenek felkelése, akik pusztá kézzel akarják felemelni azt a hatalmas terhet, amely mindannyiunkra nehezedik, de főleg rájuk, a birodalom határain élő olajmunkásokra és parasztokra: az egész világ rendjének terhét. Talán ez az első nagy felkelés a világot átfogó rendszerek ellen, a lázadás legmodernebb és legesztelenebb formája.”

A hatalom analitikusa annak a hatalomátvételnak az apológéájává alakult át, amelynek hosszú árnya még ma is a világra vetül. A mindent szétzúzó Foucault, aki romba döntötte a nyugati politikai filozófia szent szavait – demokrácia, haladás, humanitás, szabadság –, úgy énekl meg az iszlámizmus fellépését a világpolitika porondján, mint a „politikát spirituális dimenzióval felruházó próbálkozást”. Vélhetnénk, hogy e megtérés dramaturgiája – a „magától értetődőségek lerombolójából” az istenállam előimádkozójává – némi izgalmat keltett a Foucault-komentátorok népes körében. Mert hosszú ugyan a zsarnoksággal rokonszenvező XX. századi értelmiségiek listája, de ennek a mestergondolkodónak az ajatollahal kötött stratégiai szövetsége még a múlt század szomorú történetei között is különlegességszámba megy.

Foucault életrajzírói viszont kinkszerűen kerülgetik az iráni kalandot mint valami sajnálatos ballépést. Didier Eribon szerint Foucault „meggondolatlan reményeket” fűzött a forradalomhoz, és kényes megjegyzéseit az újságírói terepmunkában járatlanként, a „történelmi pillanat hevében” tette. David Macey legalább hozzáteszi, hogy Foucault „sajnálatos módon alábecsülte” az ajatollah hatalmát. De

emiat „brutális ellentámadások” érték a sajtóban – ami szerinte valahogy kiegyenlíti a dolgot. A kommentátorok mindenáron igyekeznek lezárni az ügyet mint Foucault sajnálatos, de bocsánatos tévedését,² egyet értve Michael Walzerrel, hogy Foucault politikai elméletét le kell választani „infantilis baloldali radikalizmusáról”. Különben is, sokszor kötelezte el magát a jó oldalán – mint a *boat people* vagy később a Solidarność esetében. De vajon nem épp emiat rejtélyes és megmagyarázandó ez az egész? Michel Winock a XX. századi francia értelmiségiekről írott monumentális tanulmányában egyetlen galáns mondatdal intézi el az ügyet: „Sajnálatos módon Foucault helyénvalónak találta, hogy téziséit [a hatalom jellegéről a fegyelmező társadalomban] Irán példáján szemléltesse.”³

Itt legalább felmerül, hogy Foucault Irán utcáin és terein rátalálni vélt arra, ami körül művei keringenek – mintegy az elméletéhez illő gyakorlatra, még ha ő persze visszautasította volna is ezt a terminológiát. Foucault Iránról szóló szövegeit nem lehet az újságírói dilettantizmus sajnálatos példáiként elintézni, hiszen ő maga mindig tiltakozott ellene, hogy tévedésnek minősítse Iránnal kapcsolatos elkötelezettségét. Sőt még akkor is kitartott mellette, amikor Irán a totalitárius rendszer kiépítésébe fogott. Talán más kérdéseket kell feltenni. Mi van akkor, ha Foucault joggal ragaszkodott ahhoz, hogy nem tévedett? Mi van akkor, ha Iránban éppen azt találta meg, aminek a keresésére indult? Mi van akkor, ha nem a riporter dilettantizmusnak, hanem saját politikai elméletének tulajdoníthatók még ma is oly botrányos ítéletei?

1978 májusában az olasz Rizzoli Kiadó felkérte Foucault-t, hogy írjon a *Corriere della Sera*-ba. Az ajánlatra egy izgalmas rovat tervével válaszolt, amelyben bizonyos értelmiségiek „eszmékről” tudósítanak. Foucault két iráni útjára 1978. szeptember 16–24- és november 9–15-én került sor. E rövid látogatások között Khomeini ajatollahal a Párizs melletti Neauphles-le-Château-ban, ideiglenes száműzetése helyszínén találkozott. Foucault nyilatkozatai Iránról – riportokban, interjúkban, olvasói leve-

lekre adott válaszaiban – 1978. szeptember 28-a és a következő év május 11-e között keletkeztek. A *Corriere* a szövegek fölé a „Teherán” megjelölést nyomtatja, ami azonban megtévesztő: Foucault a szövegeket hazatérése után, Párizsban írta. Tehát egy Iránról szóló hosszú elmélkedés különböző bekezdéseiként olvashatók.

Már az első megadja az alaphangot, és meghatározza a főtémát, ami az iszlám politikai, jobban mondva, antipolitikai funkciója. Foucault szuggesztíven összekapcsolja a tabaszi földrengést, amely negyven falut rombolt le, a vérengzéssel a teheráni Dzsaleh téren, ahol több ezer (a becslések két- és négyezer közt ingadoznak), a rendszer ellen tüntető embert gyilkoltak meg. A kormány Foucault szerint arra használja a természeti katasztrófát, hogy elterelje a figyelmet büntetteiről, és a gyász és az újjáépítési munkálatok örve alatt egyesítse a nemzetet. Hogy ez miért nem fog sikerülni, azt egy másik földrengés történetével világítja meg, amely tíz évvel korábban Ferdouszt, Irán egy másik városát törölte el a föld színéről. A pusztulás helyén „két versengő város” jött létre, az egyik a sah áldásával, a másik „egy vallási vezető” irányításával: „Az új falu az Iszlámievet nevet kapta. Immár tíz éve, a kormánytól távol és annak ellenében.” Iszlámievet falu története, amelyet nem egy korrump, elnyugatiasodott állami elit hozott létre, hanem becsületes „kézművesek és parasztok mindenféle állami tervezés ellenében”, az iszlám ellenmodernizáció allegóriája, amely körül Foucault riportjai forognak.

A második riport, amely csupán három nappal később jelent meg a *Corrierében* *A sah száz évvel el van maradvá* címmel, azzal az elterjedt tézissel száll vitába, hogy az iráni forradalmat „modernizációs válsággal” lehet megmagyarázni. Vajon a sah, ez az arrogáns, ügyetlen és autoriter uralkodó túl gyorsan próbálta volna a modernitásba átvinni Irán tradíciókhoz ragaszkodó társadalmát? Vajon a mostani felkelés csak egy visszamaradt társadalom lázadása a hamis modernizáció ellen? S eszerint reménykedni lehet a modernizáció mértéktartóbb és kulturálisan kompatibilis formájában? Természetesen nem:

Foucault mély megvetéssel viseltetik azok iránt, akik azt hiszik, össze lehet egyeztetni „Irán mélyáramlatait a szükséges modernizációval”. Az ilyen emberek szerinte „mérsékelt technokraták”, majdhogynem rosszak, mint a monarchia brutális modernizálói. „A legújabb események – írja – nem azt jelentik, hogy a legelmaradottabb csoportok visszariadtak a túl brutális modernizációtól, hanem hogy egy egész kultúra és egy egész nép utasította vissza az *archaizmust* képviselő *modernizációt*.”

Figyeljük meg, milyen fesztelenül használja Foucault a „kultúra” és a „nép” fogalmát, ha Iránról van szó. Az állam, a társadalom, a modernitás, a rezsim – valamennyi a hatalom és a fondorlat szférájába tartozik. Vele szemben áll Foucault szerint a megkülönböztethetetlenül összefonódott „nép”, „kultúra” és „vallás” organikus, mélyen gyökerező ellenhatalma. A világi reformerek, akik egy másik, jobb modernizációról álmodnak, „nem fogják fel, hogy épp a modernizáció vált Iránnak terhessé”. Az iráni rezsim haláltusája annak a próbálkozásnak az utolsó fázisa, hogy „az iszlám országokat európai mintára modernizálják”. Michel Foucault a legnagyobb elégedettséggel állapítja meg: „Igen, politikai projektként és a társadalmi változás elveként a modernizáció Iránban a múlté.”

A következő cikke október 8-án jelent meg a *Corrierében*, s itt Foucault végre szól a felkelés politikai főszeplőiről, a mullahokról is. A hangjuk, írja, oly „félelmetesen zengett az utcákon, mint [...] egykor Savonaroláé Firenzében, az anabaptistáké Münsterben vagy a presbiterianusoké Cromwell idején”. Ezek a papok – mondja Foucault – „a közösség dühének és kívánságainak mintegy látható kifejeződései”. Érezni, hogy a forradalmat megtekintő, gyökértelessé vált nyugati turista nem tudja elnyomni irigykedését. Foucault nem a mullahok

buzgalmát kifogásolja, hanem hiányzó radikalizmusát. 1978 véres őszen Michel Foucault valóban amiatt aggódik: a vallási vezetők eléggé eltökéltek-e, hogy a végsőkéig elmenjenek. „Nem akarjuk megszüpíteni a dolgot. A siita klérus nem forradalmi erő.”

De szerencsére itt van Khomeini ajatollah, akiknek eltökéltségében nem lehet kételkedni. Amikor Foucault két iráni látogatása között felkeresi Neauphles-ben, egy sokatmondó kis incidensre kerül sor, amiről Didier Eribon számol be. Az egyik német újságírónt egy mullah nem engedi be fátyol nélkül a kertbe. Foucault iráni bizalmasa, Ahmad Salmatian és Khomeini fia közbelépése nyomán az újságírónt mégis beléphet. A visszaúton Foucault arról mesél, „milyen mély benyomást tett rá, hogy Iránban a fátyolviselés politikai gesztus lett: olyan nők is felöltöztek a tüntetéseken, akik különben nem hordanak fátylat.”

Október 16-án a *Nouvel Observateur* közli Foucault *Miről álmodnak az irániak* című beszámolóját, a *Corrierének* írt riportok kibővített összegzését. Itt viszont az ajatollah személye áll az érdeklődés középpontjában. Foucault beépítette neauphles-i látogatásának benyomásait is. Elszállt a félelme, hogy a sah rezsimje az utolsó percben „liberalizálódhat”, s így „integrálhatná és semlegesíthetné” a tiltakozó mozgalmat, mivel az ajatollah „párizsi száműzetésében a rá nehezedő jelentős nyomás ellenére kijelentette, hogy számára a fennálló rend megdőntése a cél”. Az iráni helyzet emlékeztet „két ősi figura párviadalára: a királyéra és a szentére, az állig felfegyverezett királyéra és a nincstelen száműzöttére, a zsarnokéra és azon férfiera, aki a nép tapsvihara közepette pusztá kézzel harcol ellene”. Foucault a szent oldalán áll, mert „hisz a misztikus folyam erejében, amely összeköti az öreg, tizenöt éve száműzetésben élő férfit és a hozzá kiáltó népet”.

Mit akar a nép a szent férfiútól? Foucault azt mondja, erre a kérdésre Iránban egyszer sem válaszolták neki azt, hogy „forradalmat”, viszont „öt esetből négyben azt, hogy »iszlám államot«”. De mit is jelent ez a képlet? Foucault érdeklődik, milyen vezérforralat ad a Korán egy ilyen államhoz.

4 ■ Vö. Katajun Amirpur: *Die Entpolitisierung des Islam*. Ergon, Würzburg, 2003.

5 ■ A Foucault Iránról szóló szövegeire írt reakciók első átfogó dokumentációja: Janet Afary, Kevin B. Anderson: *Foucault, Gender and the Iranian Revolution. The Seductions of Islamism*. University of Chicago Press, Chicago, 2005.

Egy pap, valószínűleg Sariat-Madari ajatollah, Khomeini nagy ellenlábas a leendő állam alkotmányának kérdéseiben, elsorolja neki: a tulajdon védelmét, személyes szabadságot, kisebbségi jogokat, többségi elvet a politikai ügyekben, valamint az uralkodók számadási kötelezettségét. Foucault-t e felvilágosítás csalódással töltötte el, sőt megdöbbenette: „Ez a polgári avagy forradalmi demokrácia alapképlete – mondtam beszélgetőtársamnak. – A XVIII. század óta fáradhatatlanul ismételtjük, de Ön is tudja, mihez vezetett. Am erre rögtön azt a választ kaptam, hogy »a Korán már jóval a ti filozófusaitok előtt megfogalmazta, és ha a keresztény és iparosodott Nyugat már elfelejtette is az értelmét, az iszlám akkor is ragaszkodni fog a jelentőségéhez, hogy kifejthesse hatását.«”

Foucault nem is tudja titkolni, mennyire nincs ínyére ez a tájékoztatás. Hát azért utazott több ezer kilométert, hogy Qomban talárba és turbánba bújt polgári forradalmárokat találjon? A liberálisabb mullahok kijelentéseit az iszlám állam céljairól „semmitmondó formuláknak” minősíti. Nem érdeklik az iszlám állam formájáról és alkotmányáról folyó heves viták, amelyek akkoriban az egyházszakadás határáig sodorták a síita papokat.⁴ Az „iszlám állam” eszméje csak addig érdekes a számára, amíg „őrzi a sok ezer politikai csoport tüzeit”, amely „a mecsetekben és a vallási közösségekben lobbant lángra”. Addig, amíg annak a „politikai akarata” a motíváló ereje, „hogy a politikai életnek újra spirituális dimenziót kölcsönözzenek”.

Ez az értelmezés – nevezzük inkább projekciónak – Foucault-t olyan kijelentésre ragadtatja, amely azután sokáig kísérti: „Világossá kell tenni, hogy »iszlám államon« Iránban senki sem egy olyan politikai rezsimet ért, ahol a klérus átveszi a vezetést vagy megszabja a kereteket.” Csakhogy épp ez – a klérus diktatúrája – a sarkköve a síita államelméletet forradalmasító Khomeini elgondolásának. Az ajatollah alig néhány hónappal később vallási és világi uralomnak éppen azt a totalitárius fúzióját valósítja meg, amelyet Foucault kizártnak tartott. Az Iráni Iszlám Köztársaság al-

kotmánya rögzíti a „jogtudósok uralmi főségét” (*velayat-e faqih*), és ötödik cikkelyében a „vallási vezetőt” a rejtőzködő tizenkettedik imám helytartójaként nevezi meg. Még a sahs viszonylag liberális ellenzéke is megszavazta Khomeini totális uralmának alkotmányban való rögzítését.

Foucault viszont valóságos megszállotta „a lázadás mitikus fejének”, ahogyan az ajatollahot nevezi. Antipolitikussá stilizálja, akinek karizmáját távolléte és hallgatása alapozza meg: „És Khomeini *nem politikus*. Nem lesz sem Khomeini-párt, sem Khomeini-kormány.” Mit akar ez a szent és a követői? „Hogy mekkora jelentősége van az ott élő emberek számára annak a célnak, amelynek elérésére akár életük árán is törekcsenek – kérdi Foucault a *Nouvel Observateur*ben megjelent esszéjében –, s amelynek a pusztasága is feledésbe merült nálunk a reneszánsz és a kereszténység nagy válságai óta, tudniillik a *politikai spiritualitásnak*? Már hallom is, hogy néhány francia nevet, de azt is tudom, hogy nincs igazuk.”

Néhány franciának e cikk olvastán mindenesetre nem támadt nevetésnékje. A vezető francia iszlám szakértő, Maxine Rodinson 1978 decemberében a *Le Monde* első oldalán hosszú tanulmányban választott Foucault-nak *Az iszlám fundamentalizmus ébredése* címmel. Rodinson attól tart, hogy Iránra egy „félíg archaikus fasizmus” vár.⁵ És a *Nouvel Observateur* egyik iráni származású nőolvasója a szerkesztőségnek írott levelében így panaszkodik: „Spiritualitás? Vissza a nép forrásaihoz? Szaúd-Arábia iszik az iszlám forrásából – és levágja a tolvajok és a szerelmesek kezét vagy fejét. Úgy tűnik, mintha a humanizmushíánytól szenvedő nyugati baloldalnak szüksége volna az iszlámra [...] másoknál! Sok iráni, köztük én is, tanácstalanul áll az »iszlám kormány« gondolatával szemben, és kétségbeesik. Tudják, miről beszélnek. Az iszlám szerte Irán körül a feudális vagy álforradalmi elnyomás elrendezésére szolgál. Az iszlám sajnos gyakran – mint Tunéziában, Pakisztánban, Indonéziában és nálunk – a gúzsba kötött népek egyetlen kifejezési eszköze. A nyugati liberális baloldalnak tudnia kellene, miféle ólomne-

hezék lehet az iszlám jogból a fejlődni kívánó társadalmaknak, ahelyett, hogy bedőlne egy olyan eszköz gyógyító ígéréteinek, amely talán még rosszabb, mint maga a betegség.”

Ennek az éles szemű nőnek, aki úgy látja, hazája az egyik barbárságból a másikba zuhan, Foucault egyszerűen aljasul válaszol: iszlámgyűlölőnek állítja be, az iszlám állam eljövételéről zengett saját ódáit pedig azal a megjegyzéssel mossa tisztára, hogy maga is „utalt néhány, kevésbé bizalomgerjesztőnek tetsző elemre”. Bizalma azért annyira nem rendült meg, hogy ne kívánta volna személyesen elbúcsúztatni az ajatollahot a párizsi repülőtéren, amikor az 1979. február 1-jén visszatért Iránba.

Az igazság az, hogy voltaképpen már nem is érdekli, milyen politikai rendhez vezet a „felkelés”. Érdekelte-e valaha? Most azt mondja, hogy maga a lázadás nyűgözi le. „Irán ma – írta a *Corrieré*ben – az általános politikai sztrájk állapotában leledzik. Ezen a politika *elleni* sztrájkot értek.” Irán a „politikai spiritualitás” nevében búcsút mondott a „politikai játszmának”. Továbbá: „Az iráni nép összegömbölyödött, mint egy süni, és a tüskéit mutatja. Politikai akarata az, hogy ne adjon teret a politikának.” Az iráni nép Foucault politikai fantáziavilágában szemmel láthatóan teljesen átvette a boldondok és a foglyok helyét.

Aztán a fejlemények megzavarják az ábrándozást. 1979 tavaszán több ezer népellenesség áll a kivégző osztagok előtt. Megalakul a „forradalom őreinek” nevezett katonai egység, a rezsim központi terrorosztaga. Brutálisan megverik a nőket, ha nem hajlandók fejkendőket viselni, és hasonlóan bánnak a melegekkel is. Foucault egy aggódó nyílt levelet ír Mehdi Bazargannak, az új miniszterelnöknek. Most az állam azon kötelességéről beszél, hogy tisztelje és szavatolja a polgárok „sérthetetlen jogait”. Számára „nyugtalanítóak a most Iránban végbemenő folyamatok”. Nem olyan folyamatok ezek, amelyeket korábban ujjongva üdvözölt? Most a polgárjogok és szabadságjogok védelmezőjeként lép fel, ő, aki néhány hete még a siitáknak „a legalizmussal szemben táplált egészséges bizalmatlanságát” magasztalta, és csak

legyintett, ha egy liberális mullah „a polgári demokrácia alapképletével” állt elő. Foucault jelzi fenntartásait, de igazából még mindig azon van, hogy megmentse az iszlám állam fogalmát. Tiltakozó levelében újra a politikai iszlám védelmére kel, pedig az már kimutatta a foga fehéret: „Miért kellene az »iszlám állam« kifejezésben a gyanút rögtön az »iszlám« jelzőre terelni? Az »állam« szó már önmagában indokolja éberségünket.” Az államiság a probléma, nem pedig iszlamista értelmezése.

Ezek a nyilatkozatok a kezdeti lelkesedéshez képest már utóvédharcok. Dereng-e már lassan neki, hogy az általa üdvözölt iszlám ellenmodernitás politikai spiritualitása szükségképp terrorba és elnyomásba torkollik? Még egyszer utoljára szükségét érzi a nyilvános öngigazolásnak. A *Le Monde*-ban megjelentetett keserű és öntelt apológiájában tesz egy utolsó mentési kísérletet: „Az iráni mozgalom nem hódolt be a forradalmak azon »törvényszerűségének«, hogy a vak lelkesedést mindig a titkon benne lapangó zsarnokságnak kell követnie [...] Az a spiritualitás, amelyre a halálra kész emberek hivatkoznak, nem összemérhető egy fundamentalista klérus véres uralmával. Az iráni papok a felkeléshez tapadó jelentésekkel próbálnak hitelességet kölcsönözni rezsimjüknek. Ugyanígy járnak el mindazok, akik a felkelést a mullahok mai kormányára hivatkozva hiteltelenítik.”

Miközben az iráni nép azzal számol, hogy az autokrata zsarnokság teokratikus zsarnokságba csap át, Foucault meg van sértve. Miért nem kíméltük meg attól, hogy „figyelmeztessük”, ma „a mullahok kormánya” gyakorolja „véres uralmát”? E nélkül nyugodtan álmodozhatott volna tovább a tökéletes lázadásról.

Félreértés ne essék: egyáltalán nem volt elvetendő az azonosulás a sah eleni felkeléssel. A forradalmakat látogató többi turista – például a nagy lengyel riporter, Ryszard Kapuscziński – is megírta, mennyire megrendítette annak látványa, hogy az emberekből hirtelen kiveszett a félelem, és fellázdattak a túlerővel szemben. Kapuscziński a *Sahinsahban* viszont azt is leírja, hogy hamarosan visszatért a félelem, és „azok, akik megbuktatják a diktátort, önkéntelenül örökösiként cselekszenek, magatartásukkal és gondolkodásukkal folytatják azt a korszakot, amelyet maguk romboltak le”. Kapuscziński a szabadság rövid pillanatát gyászolta, amelyet túlságosan is gyorsan váltott fel a vérgőzös forradalmi tisztogatás.

Foucault nem gyászolt, reakciója arra, hogy a forradalom tagadhatatlanul diktatúrává fajult, a sértődöttség volt. Miért is kellett volna gyászolnia? Hisz Iránban nem a szabadságharc nyűgözte le. A munkásságát átható ellentmondásos érdekeivel és rögeszméivel közelített az országhoz. Egy pillanatra úgy tűnt, Iránban megvalósul az, ami

az ő politikai elméletét mozgatta: a nyugati modernitás végre nem csak a párizsi értelmiségiek pamfletjeiben bukkolt meg. Foucault jött és látott, azt, amit látni akart: antipolitikai politikát; újfajta lázadást, amely mentes a polgári felvilágosodás gyűlöletes szölgéimaitól; az individuum spontán meghaladását pártok és tömegszervezetek nélkül; a nép, az értelmiség és a vezetők halálmegvető egységét a politikai spiritualitás jegyében.

És aztán egyre jobban megmutatkozott, mekkora árat kell fizetnie az iráni népnek azért a politikai határelményért, amelyet Foucault oly lelkesülten üdvözölt. Foucault elvesztette filozófiai érdeklődését Irán iránt. Míg Iránban mindennaposá váltak a kézlevágások, a tömeges kivégzések, a nők elnyomása, a zsidók, a melegek és a külföldiek elleni uszítás, valamint mindenfajta ellenállás elfojtása, ő visszatért napi munkájához, a nyugati liberalizmus démonizálásához. A „biopolitikáról” tartott előadása 1979 tavaszán már az „ellenőrzés, a korlátozás, a kényszer eljárásainak félelmetes kiterjesztéséről” mint „ezen liberalizmus és liberális kormányzás következményéről” szólt.

Mintha Michel Foucault nem ébredt volna rá, hogy az iszlám ellenmodernitásról szőtt ábrándjainak kudarcával az ő politikaelméletének is befellegzett.

JÖRG LAU

Fordította: Gárdos Judit